

27. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства [Перший рік української преси] // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн. 4.
28. Грінченко Б. Нова сем'я. Було, є, буде. (1895). – Видання друге. – К., 1917.
29. Грінченко Б. Тяжким шляхом // Рада. – 1906. – 15 жовтня; 18 жовтня.
30. Вартовий П. [Грінченко Б.] З українського життя // Нова громада. – 1906. – №12.
31. Лотоцький А., Стебницький П. Украинский вопрос. – СПб., 1914.
32. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8.
33. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934.
34. Стебницький П. До історії українського руху // Наше минуле. – 1918. – № 3.
35. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – Львів, 1931.

Summary

The purpose of article is the analysis of the publications (1905-1914) of the leaders and activists of Ukrainian Democratic-Radical Party, which concerned questions a role of intelligentsia and its mutual relation with the people. The analysis will be carried out in a context of the modern concepts of formation of nations.

В. Б. Молчанов

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ЕЛІТИ ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На порозі третього тисячоліття, коли незалежна Українська держава перебуває в стані формування ринкових відносин, особливої актуальності набуває проблема умов життя різних верств громадян. Реформування відносин власності в нашій країні призвело до значної майнової диференціації суспільства. В соціальному середовищі поступово формується середній клас. Процес його утворення є надзвичайно болючим і проблематичним.

Метою даного дослідження є ґрунтовне вивчення динаміки головних параметрів життєвого рівня міської еліти Правобережної України на початку ХХ ст. На думку автора це дасть змогу на основі історичного досвіду формувати більш прогресивну сучасну соціальну політику в нашій державі.

Світова наука, здійснюючи теоретичне обґрунтування категорії життєвого рівня накопичила значний потенціал методологій і підходів стосовно вивчення проблеми добробуту людей. Слід відмітити, що з давніх часів ця проблема непокоїла мислителів минулого. Так, ще давньогрецький мислитель Платон вводить поняття вартості

наділу землі як “межі бідності” (урожай з якого може прогодувати одну людину). За його переконанням, жоден громадянин не повинен мати права утримувати у приватній власності землі більше, ніж у 4 рази від цього прийнятого мінімуму [1, с. 11]. У стародавньому Китаї приділяв значну увагу цьому аспекту людського життя учень Конфуція – Сюнь-Цзи, який доводив, що добробут – це задоволення такого рівня споживання, котрий відповідає статусу людини [1, с.9].

У більш пізній період в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. відомий теоретик – засновник Кембриджської школи маржиналізму А. Маршалл – стверджував, що “термін “рівень життя” (standard of life) визначає норми діяльності, скореговані на потреби. Його підвищення розуміється як зростання свідомості, енергії та почуття власної гідності, котре веде до більшої обережності та розсудливості у витрачанні коштів, виключення витрат на таку їжу та напої, які збуджують апетит, але не додають сили, і таких занять, які приносять збиток, як фізичний, так і моральний” [2, с.108-109].

На думку цього видатного науковця, “підвищення життєвого рівня всього населення призводить до значного зростання національного дивіденду, частина якого призначається кожній категорії праці і кожному виду діяльності (trade). Зростання життєвого рівня для будь-якого одного класу праці чи одного виду діяльності підвищує його продуктивність і спричинює збільшення його винагород. Це дещо збільшує національний дивіденд і дозволяє працівникам інших категорій отримувати свою нагороду за дещо меншою ціною щодо їх продуктивності” [2, с.109].

За переконанням вченого, слід відрізнити поняття життєвого рівня від категорії рівня комфорту, які є близькими, але не тотожними за змістом. Справа в тому, що “...рівень комфорту (standard of comfort) характеризує розширення штучних потреб, переважно низьких. Підвищення рівня комфорту передбачає певне зростання життєвого рівня. Проте єдиний прямиий наслідок розширення потреб полягає в тому, що воно робить людей більш нещасливими, ніж раніш” [2, с.109].

Привертає увагу і теоретична спадщина засновника інституціонального напрямку в світовій науці, видатного американського мислителя кінця ХІХ – початку ХХ ст., якого ще за життя називали “американським Марксом” – Торстейна Веблена. У своїй праці “Теорія класу нероб” він по-новому підходить до вивчення принципів споживання і доводить, що “...нерідко трапляється так, що елемент життєвого рівня, який з’являється спочатку як марнотратний, згодом стає у розумінні споживача життєвою необхідністю”. Крім того, досліджуючи грошовий рівень життя, мислитель стверджує, що

людською поведінкою у сфері споживання керує "...бажання триматися на рівні загальноприйнятих вимог добропристойності в якості та кількості споживаних товарів", оскільки "рівень вимог є рухливим" [3, с.132].

Зважаючи на теоретичні висновки наших попередників, слід сказати, що життєвий рівень – соціально-економічна категорія, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й тих потреб, які народжуються певними суспільними умовами, в яких люди перебувають та виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, з іншого – кількістю і якістю життєвих благ та послуг, які використовуються для їх задоволення. Він прямо пов'язаний з відтворенням головної виробничої сили суспільства – населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я культури та ін. Його динаміка та диференціація обумовлені ступенем розвитку виробничих сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень значний вплив справляють політика та ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається розмірами національного багатства та залежить від накопиченого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення справляє безробіття та аграрне перенаселення [4, с.164; 5, с.238].

Загалом поняття життєвого рівня має міждисциплінарний характер, тобто як економічний, так і соціальний та історичний. Нами ж воно розглядатиметься у соціально-економічній площині з погляду історичної ретроспективи. За нашим переконанням, лише дослідження рівня життя та його тенденцій серед окремих соціальних груп в минулому, постійне порівняння історичних даних між собою і з сучасністю та аналіз наслідків окремих урядових рішень в соціально-економічній сфері дасть змогу більш ефективно розробляти і впроваджувати заходи сучасної і майбутньої соціальної політики в Україні. Лише в такому випадку історична наука буде мати більш практичний сенс і дасть можливість підійти до розгляду історичного процесу без ідеологічних озирань з погляду сучасної нагальної дійсності.

Розглядаючи загальний стан зайнятості, перш за все необхідно розібратись у соціальному й професійному складі населення губернських міст Правобережної України. Загальновідомо, що міську верхівку складали великі власники нерухомості, великі торговці й підприємці, вищий особовий склад царської армії, вище духовенство, а також великі чиновники державної служби тощо. Цікавим є те, що надзвичайно багатих людей було обмаль, майже одиниці. Ось, наприклад, у цукровій промисловості, яка значною мірою була розвинена в Правобережжі, найвищий рівень доходів мали представники вищої адміністрації з числа акціонерів. В середньому таких осіб на кожному підприємстві галузі нараховувалось від 5 до 10 чоловік. Саме вони отримували левову частку з прибутків – від 15 до 72 тис. руб. на рік [6, с.46,49].

Тривалість робочого дня найзаможніших міщан була невизначеною, тому важко встановити її співвідношення з прибутками і рівнем добробуту. На думку автора, досягти міцного фінансового становища переважна більшість з них самостійно не могла, а отримала своє багатство у спадок. Лише одиницям вдавалося в результаті своєї діяльності досягти такого значного рівня доходу.

Дещо більшим за кількістю був прошарок середньої міської буржуазії, яка мала річний прибуток від 1 до 10 тис. руб. на рік. До цієї ж категорії необхідно віднести вищий командний склад царської армії, вище духовенство, у тому числі військове та ін. Досить високе грошове утримання мали й великі чиновники. Залежно від роду професійної діяльності тривалість робочого дня усіх вищезгаданих професій була досить різною. Ось, скажімо, чиновники розпочинали свою роботу близько 9 години (пізніше – годинна перерва на обід) і закінчували приблизно о 17 год. Аналогічним був і робочий день найманих службовців цукрових заводів. Кількість таких осіб з середньорічним грошовим утриманням близько 6 тис. руб. на рік становила приблизно 40 чоловік на кожному підприємстві. Їхній робочий час становив 8-9 год. на добу [6, с.98]. А от, приміром, насиченість робочого дня духовенства була значно більшою, ніж у чиновників, але мала перманентний характер. Пояснюється це тим, що священники безпосередньо виконували свої функції переважно лише під час божественних літургій, тобто коли відправляли службу божу вранці, в обід і ввечері. Між цими службами духовенство мало вільний час. Звичайно, вищезгаданий опис регламентації робочого дня вищого духовенства є суто умовним, тому що він не враховує безліч інших випадків, таких, як сповіді та ін.

З аналізу робочого дня військових лікарів і ветлікарів, можна зробити висновок, що загалом він складався з 8-9 год. професійної

діяльності з перервою на обід не менше години, але у випадках масових епідемічних захворювань та інших екстремальних ситуаціях їхній робочий час був ненормованим.

Надзвичайно складно визначити тривалість робочого дня вищого офіцерського складу царської армії. Справа в тому, що вона залежала від ряду факторів, таких як, скажімо, стан війни чи миру, військові навчання, самопідготовка та ін. Взагалі відомо, що робочий день чинів даної категорії розпочинався з 8 год. загальним розводом підпорядкованої ним частини і заслуховуванням рапортів нижчих чинів. Він мав годинну перерву на обід і закінчувався приблизно о 16-17 год. Якщо це були офіцери штабу, то їх робочий день розпочинався о 9 год. і закінчувався приблизно о 17 год.

Ще складніше визначити тривалість робочого дня середньої буржуазії, торговців та підприємців. Справа в тому, що кожна окрема особистість організовувала (і організовує зараз) свій робочий час на власний розсуд. Але маємо схильність стверджувати, що за звичайних обставин він рідко перевищував тривалість світового дня. В цілому ж, зайнятість вищезгаданих осіб повністю залежала від стану їх справ, від конкуренції, ділової активності, можливості отримати високий прибуток та ін.

Звичайно, кількісний склад середньої буржуазії з доходом від 1 до 10 тис. руб. на рік значно більший, ніж попередньої, яка мала дохід від 10 тис. руб. на рік і вище, але вона мала стійку тенденцію до зростання. Найбільше середніх власників нерухомості було в Київській губернії. Друге місце займала Волинська губернія. Третє місце – Поділля. Слід відзначити, що значна частина представників цієї категорії мала іноземне походження. Така ж сама ситуація склалася і в середовищі середніх торговців. Найбільше таких осіб нараховувалося у Київській губернії. Друге місце посідала Подільська губернія, третє – Волинь [7, с.83-91].

Загалом, необхідно зазначити, що структура торгово-промислової буржуазії губернських центрів Правобережної України характеризувалася помітним переважанням середньої її групи, питома вага якої, за підрахунками В.В. Крутікова, дорівнювала 94,7 % від загальної кількості підприємців. Отже, в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., відбувалася поступова тенденція до зростання середнього класу, який мав достатньо високий життєвий рівень і робочий день якого не був занадто тривалим.

Аналізуючи проблему зайнятості у представників вільних професій, таких як юристи, вчителі, викладачі, необхідно підкреслити той факт, що матеріалів по даному питанню майже не збереглося. Але за допомогою побічних джерел можемо стверджувати, що,

приміром, у порівнянні з викладачами семінарських училищ більш завантаженими були народні вчителі. Відповідно, в них і робочий день був значно довшим [8, с.65]. У зв'язку з відсутністю архівних даних, звернемося до періодичної преси тих років. За змістом газетних оголошень можна простежити, наявність попиту на того чи іншого представника вільної професії. Ось як про це писала газета "Киевлянин" у 1901 р.: "...шукають учительку – 240 руб. на рік; підготувати дітей у гімназію (знання німецької, музики); проїзд та утримання забезпечуються..." [9, с.3]. У тому випадку, коли на сторінках газет було більше оголошень про пошук роботи та пропозицій своїх послуг лікарями, юристами, вчителями та акторами, відповідно, між ними посилювалась конкуренція, і, як наслідок, їх зайнятість була нижчою. В іншому випадку, коли таких оголошень було мало, а збільшувались пропозиції надати роботу, відповідно, зайнятість вищезгаданих професій зростала.

Загалом, серед більш заможних верств населення Наддніпрянщини спостерігалась стала тенденція до зростання середнього класу (з доходом від 1 до 10 тис. руб. на рік). Його представники, як правило, не переобтяжували себе надмірною працею, мали набагато якісніші умови праці, ніж у робітників, а їхній робочий час завжди чітко регламентувався та оплачувався.

Одним з головних показників життєвого рівня є заробітна плата і рівень доходів. Перш ніж перейти до детального дослідження даних параметрів, доцільно розібратися в суті цих понять. Як свідчить історія світової економічної думки, науковці мали і мають різноманітні підходи щодо визначення даних економічних категорій. Приблизно школи фізіократів, яка виникла на початку ХVІІІ ст. у Франції, стверджували, що заробітна плата є результатом продажу праці робітником для інших [10, с.55].

Видатний класик англійської політекономії Адам Сміт у своїй роботі "Дослідження про природу та причини багатства народів" показав, що основні класи (землевласники, капіталістичні фермери, кредитори) отримують первісні доходи. Доходи ж інших груп він вважав вторинними. До них він відносив і заробітну плату [10, с.66]. Давид Рікардо показав, що як і всі інші товари, тобто предмети, що купуються й продаються і кількість яких може збільшуватись або зменшуватись, праця має свою природну і свою ринкову ціну [10, с.76]. К. Маркс у своїй головній праці "Капітал" з цього приводу довів, що вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а значить і відтворення цього специфічного предмета торгівлі [11, с.172,550]. Найгуманніше з даної проблеми висловлювався наш вітчизняний

економіст М.І. Туган-Барановський. В своїй праці “Соціальна теорія розподілу” він писав, що: “...робоча сила – це сама людина” [12, с.143].

Отже, узагальнюючи вищесказане, необхідно підкреслити те, що на сьогоднішній день немає єдиного підходу до визначення даних понять. На думку автора, розмір заробітної плати та доходу повністю залежить від кон’юнктури ринку праці, який згідно закону “попиту і пропозиції” постійно регулює і кількість зайнятих в тій чи іншій сфері і розмір їх заробітної плати та доходу.

Доходи та прибутки вищих верств населення міст можна поділити на такі види: а) торговий прибуток; б) прибуток з нерухомості; в) прибуток з промислових підприємств; г) доход з кредиту, цінних паперів, вкладів у різноманітні банківські установи. Заробітна плата поділяється на два види: погодинну і відрядну. Відповідно, всі інші її різновиди так чи інакше відносяться до цих двох видів. Досліджуючи оплату праці взагалі, варто зауважити, що вона мала свої особливості, як в кожній галузі економічного життя суспільства, так і окремої верстви населення.

Невід’ємною складовою еліти міського населення губерній Правобережної України були чиновники різноманітних державних установ, таких як міські управи, губернські, земські та інші органи влади. За свідченням архівних джерел, державні чиновники центральних міністерств і відомств мали досить істотне грошове утримання. Так, чиновники відомства губернських фабричних інспекторів мали надзвичайно диференційоване грошове утримання [13, арк.91].

Якщо аналізувати розміри заробітної плати провінційних чиновників автор вважає доцільним звернути увагу на той факт, що найвища заробітна плата була у членів міської управ. За додаткову роботу чиновники отримували відповідну винагороду в грошовій формі, яка складала від 18 до 112 руб. на місяць. Зрозуміло, що її розмір залежав від посади чиновника, розміру і характеру виконаної додаткової роботи. Крім таких доплат, в управі існувала ще система винагород, які виплачувалися всім службовцям на честь свята Різдва Христового (від 31 до 50 руб. залежно від посади), а також окремим службовцям на честь ювілеїв та інших значних випадків від 45 до 135 руб. [14, арк.118,149,150]. Зацікавленість у службі чиновників викликала десятивідсоткова прибавка до їх грошового утримання за кожну трирічну вислугу [14, арк.194; 15, арк.2-13]. Необхідно зауважити, що будь-які зміни у платі державних службовців завжди висвітлювались у пресі [16, арк.11,12; 17, с.3].

Однією з найбільш високооплачуваних категорій службовців губернських міст була поліція. Після підвищення грошового утримання в корпусі жандармів ситуація істотно змінилася. Як стверджують А.С. Чайковський та М.Г. Щербак, у цей період бажаючих перевестися з армії в жандарми було багато. Наприклад, у 1871 р. подали відповідні рапорти 142 офіцери; з них шеф жандармів відібрав 21, а комісія рекомендувала зарахувати лише 6 [18, с.90].

Серед місцевих представників карального апарату царської влади протягом другої половини ХІХ ст. оклади також істотно зросли. Вже у 1884 р. грошове утримання губернаторів становило від 5 до 8 тис. руб. на рік, а віце-губернаторів – від 2570 до 4350 руб. Тенденції зростання мали місце й надалі і до 1902 р. річні оклади цих посадовців були значно підвищені. Подібна ситуація була і з чиновниками. Річний оклад правителя канцелярії губернатора, який мав чин VIII класу, у цей період досяг 1500 руб. Його помічник – чиновник XII класу – отримував 800 руб. на рік [19, с.88].

У зв'язку з соціально-економічними зрушеннями, спричиненими промисловим переворотом та реформою 1861 р., істотно зростала кількість представників правоохоронних органів влади та поглибилась їх спеціалізація. Так, у м. Києві з 1873 р. почала функціонувати розшукова поліція. Її начальник одночасно обіймав посаду другого помічника київського поліцмейстера (за що мав надбавку в обсязі 600 руб. на рік). Одночасно було затверджено і штат розшукової поліції, до складу якої входили помічник начальника з річним утриманням в 1020 руб.; 7 “сыщиков” (дозволялося приймати жінок) з окладом (у 3 – по 540 руб. і у 4 – по 360 руб. на рік) та 8 городових з надбавкою до їх річного утримання 576 руб. Значною статтею витрат за цим штатом були екстрені видатки, які становили близько 2000 руб. на рік. Загалом державній казні річне утримання київської розшукової поліції обходилося в 7256 руб. [20, с.96].

За даними ЦДІАУК на початку ХХ ст. в м. Києві серед поліцейських чиновників найвищу заробітну плату отримував поліцмейстер [21, арк.7]. Досить істотний рівень грошового утримання був у секретаря, пристава та столоначальника [21, арк.7]. Утримання поліції у м. Житомирі було таким. Городові залежно від вислуги років отримували від 20 до 25 руб. на місяць [22, арк.45; 23, арк.2,3; 24, арк.7]. Крім того, поліцейським чинам видавались квартирні гроші, які мали йти на утримання їх житла. Так, квартирних грошей щомісяця отримували: помічник поліцмейстера – 26,16 руб.; помічник пристава та городові – 12,5 руб. [22, арк.9]. Найбільше квартирних грошей отримували судові слідчі. У 1900 р. “Волян” повідомляла про збільшення їх квартирного довольства з 210 до 500 руб. на рік [25, с.2].

Крім цих виплат службовці поліції отримували безкоштовно казенне сукно на поліцейську форму, а також безкоштовно лікувались за рахунок міської управи.

Дещо нижчою була заробітна плата у житомирських пожежників, яка складала від 15 до 25 руб. на місяць. За знайденими документами бачимо, що серед пожежників була значна диференціація в оплаті праці залежно від вислуги років. Крім грошового утримання пожежникам видавався казенний одяг. Спочатку це були суконні тужурки, а згодом кожушки. Як поліцейським, так і пожежникам лікування в міській лікарні оплачувала міська управа [26, арк.44,57,60]. Аналогічним було утримання і київських пожежників. Преса про це повідомляла, що губернатором подано на розгляд Думи новий проект збільшення штату міської пожежної команди (розмір окладів становив від 8 до 20 руб.) пропонуючи збільшити відповідно з 15 до 25 руб. [27, с.2].

Невід'ємною складовою міського населення Правобережної України були військові. Справа в тому, що як в губернських центрах, так і в інших населених пунктах дислокувалось чимало різних частин царської армії. Особовий склад цих частин, так чи інакше, брав участь у загальному громадсько-політичному та економічному житті суспільства. Відповідно, на думку автора, варто дослідити грошове утримання військових царської армії, оскільки воно істотно впливало на показники загального життєвого рівня міського населення, адже їх грошові доходи відбивають ступінь споживання ними різноманітних товарів та послуг. Крім того, військові, витрачаючи гроші, спонукали економіку до зростання в тому регіоні, де дислокувались їхні частини. Цим вони, фактично, створювали додаткові робочі місця для цивільних громадян. Досліджуючи грошове утримання військових царської армії, перш за все, необхідно зазначити, що особовий склад за рівнем отримуваної плати поділявся на дві частини. Перша – це грошове утримання офіцерського складу армії, а друга – заробітна плата чинів строкової та понадстрокової служби. Загалом грошове утримання офіцерів та чинів військового духовенства мало значний діапазон. Крім того, посилене утримання призначалось в окремих округах, в академіях, офіцерських школах тощо. Штабним офіцерам гроші відпускались з розрахунком, щоб загальна сума утримання не перевищувала у полковників 2520 руб., підполковників 2400 руб. на рік, отже, це було стимулом для служби в польових військах, а не в штабі. Підтвердженням цього було те, що гвардії капітани, штабс-капітани та поручики мали грошове утримання на один порядок вище. Особливістю грошового утримання військового духовенства була додаткова платня до грошового

утримання на одну чверть заробітної плати за десять і двадцять років вислуги.

Крім основної платні офіцерський склад отримував ряд таких доплат: при переведенні на нове місце служби та при відрядженнях офіцерам видавались прогонні гроші для наймання коня; столові гроші та ін. Добробут працівників військових госпіталів та санітарних частин значною мірою відбивав тенденції динаміки загального життєвого рівня міського населення Правобережної України [28, с. 1]. У лікарів посилена платня призначалась в окремих округах та клініках для нервово- та душевнохворих. В цілому, діапазон їх зарплати був досить значним. Він складав від 720 руб. на рік у молодших лікарів, які мали вислуги до 4 років, до 1200 руб. на рік старших корпусних лікарів. Аналогічними розмірами характеризуються і виплати лікарям столових грошей. Дещо складнішою була система виплати додаткових грошей, яка майже не передбачала їх для старших корпусних лікарів.

Узагальнюючи вищенаведені факти, автор дійшов таких висновків щодо оплати праці державних службовців:

Заробітна плата чиновників губернських земських управ у містах Правобережжя мала надзвичайно широкий діапазон в залежності від посади та виконуваної роботи. Крім основної заробітної плати існувала ціла система наградних виплат та надбавок за вислугу років, що значною мірою сприяло зацікавленості чиновників у державній службі. Виплати заробітної плати здійснювались регулярно, двічі на місяць, що, безперечно, сприяло загальному добробуту продавців робочої сили.

Досить високим було грошове утримання пожежників у дореволюційних містах. Дещо вищим, порівняно з ними, було утримання поліцейського апарату. Крім грошей ці категорії населення мали ще й натуральне довольство у вигляді уніформи та ін. Істотною перевагою їх заробітної плати, порівняно з іншими верствами населення, були різні надбавки до основного заробітку, а також її регулярна видача двічі на місяць.

Посадові оклади офіцерів, військового духовенства та військових лікарів царської армії мали надзвичайно широку градацію. Їх утримання мало свої певні особливості які стимулювали зацікавленість у службі. До основного заробітку цих службовців завжди ще доплачували столові, а іноді і додаткові гроші. Загалом, заробітна плата та грошове утримання державних службовців були на досить істотному рівні у порівнянні з іншими групами населення. На думку автора, вони давали можливість достатньо задовольняти їх потреби і утримувати відповідний життєвий рівень.

В губерніях розглядуваного регіону великих і середніх підприємців і торговців було небагато. Зауважимо, що торговці і промислова буржуазія не були однорідним замкненим класом. Будь-яка людина при наявності досить істотної суми грошей могла їх вкласти у справу, яка б приносила прибуток, або заснувати своє підприємство. В 1901 р. газети пропонували придбати в Києві бакалійну лавку за 150 руб. [29, с.3]. Таким чином, розпочавши свою справу, ініціативна людина мала можливість відповідно отримувати свої прибутки.

Про кількісний склад, доходи та благополуччя підприємців і торговців свідчить тогочасна періодична преса. У газетах регулярно сповіщалося, які патенти та за якою вартістю і скільки людей придбало на майбутній рік. З періодичних видань тих часів достеменно відомо, що у Києві в 1903 р. було видано свідоцтв на промислові підприємства таку кількість: першого розряду (по 500 руб.) – 441; другого (по 125 руб.) – 658; третього (по 25 руб.) – 618; четвертого (по 10 руб.) – 17 руб. Крім того, станових свідоцтв торговців було видано: першої гільдії (по 767 руб) – 39; другої (по 199 руб. 50 коп.) – 367. При чому зазначалося, що кількість торговців першої гільдії значно зменшилась, тоді як число торговців другої збільшилось на стільки ж. Повідомлялося, що свідоцтв на право утримання ремісничих закладів та заводів у поточному році видано 176. Свідоцтв для біржових маклерів (по 100 руб.) видано 6, інспекторів та агентів (по 25 руб.) – 7, інших самих різних розрядів вартістю від 35 до 4 руб. – 1344 [7, с.58].

Дані факти ще раз підтверджують висновки В.В. Крутікова про те, що структура торгово-промислової буржуазії України в розглядуваний період характеризувалася помітним переважанням середньої її групи якій належало 69,8 % сукупного прибутку [6, с.46,98]. Вищенаведені дані показують, що свідоцтва на право утримання ремісничих закладів та заводів коштували набагато дешевше, ніж торгові гільдейні. З цього видно, що держава створювала сприятливі умови для зростання вітчизняної промисловості, випуску своїх товарів та надання послуг, що, в свою чергу, сприяло зростанню внутрішнього ринку товарів народного споживання і врешті-решт поліпшувало життєвий рівень населення в цілому. Значний інтерес представляють доходи великих промисловців тих часів. Так, приміром, у цукровій галузі Правобережжя протягом 1904-1907 рр. з прибутків підприємств відраховувались значні суми на утримання директорів, розпорядників, членів правління та ревізійної комісії. Грошове утримання вищої адміністрації, яка складалась з акціонерів, не можна розглядати як видатки на керівництво, оскільки воно в

декілька разів перевищувало розмір окладів найманих адміністраторів. Відомий управляючий цукровими заводами Олександрівського товариства Бродський протягом 1904-1905 рр. отримав такого доходу понад 50 тис. руб. Згідно з науковими даними можна побудувати такі діаграми середньорічних прибутків власників нерухомого майна по вказаних губерніях.

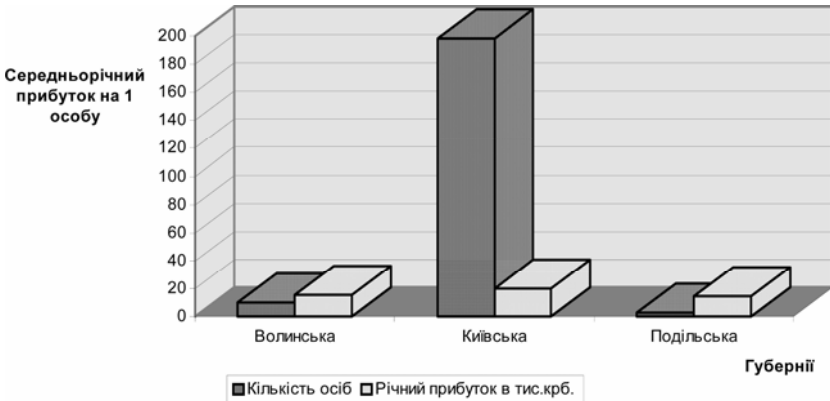

Рис. 1 Діаграма середньорічних прибутків від міського нерухомого майна (від 10 тис. руб. і вище) в губерніях Правобережної України на початку ХХ ст. [7, с.58].

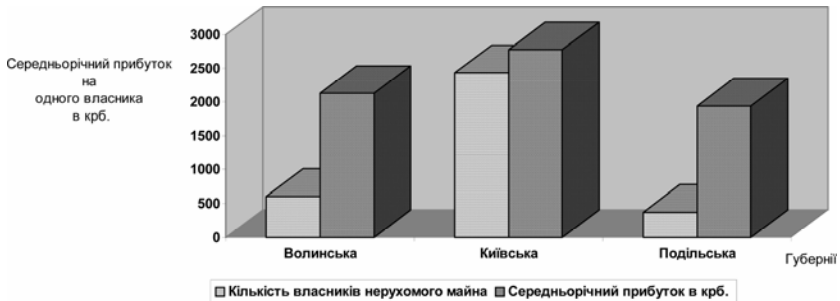

Рис. 2 Діаграма середньорічних прибутків від міського нерухомого майна (від 1 до 10 тис. руб.) в губерніях Правобережної України в 1905-1907 рр. [7, с.58].

Як видно з діаграм, на найбільше власників, які отримували дохід понад 10 тис. руб. на рік від свого нерухомого майна, нараховувала Київська губернія, де їх було 198 осіб. Друге місце посідала Волинь, тут проживало 10 таких власників. Подільська ж губернія

посідала останнє місце, тому в ній нараховувалось лише троє таких чоловік. При цьому середньорічний прибуток на одного власника на Київщині становив 20336,11 руб., тоді як на Волині він був 15861,5 руб., а на Поділлі 14211,33 руб. Не менш цікавою є й наступна діаграма, яка показує, що аналогічною до попередньої була ситуація з середніми власниками нерухомості, котрі мали річний прибуток від 1 до 10 тис. руб. Так само першість по кількості таких власників належала Київській губернії (2433 особи); на Волині їх було вчетверо менше (600 осіб [7, с.58]), а на Поділлі таких людей було взагалі обмаль (370 осіб). Ситуація з середньорічними прибутками у середніх власників нерухомості була аналогічною, як і у випадку з великими власниками. В Київській губернії він складав 2779,28 руб., тоді як на Волині – 2129,29 руб., а на Поділлі – 1940 руб. Проаналізувавши вищенаведені факти, можна зробити припущення, що найбільше заможних людей, які отримували як великі, так і середні прибутки з нерухомості, в ті часи проживало на Київщині, на другому місці була Волинь, а найменш заможним було Поділля, що, в свою чергу, прямо пропорційно відбивалося на загальному добробуті населення цих губерній. Крім власників, які отримували прибуток від нерухомого майна, існував ще й досить істотний прошарок великих і середніх торговців. Їх кількість та розміри їх прибутків можна показати такими діаграмами:

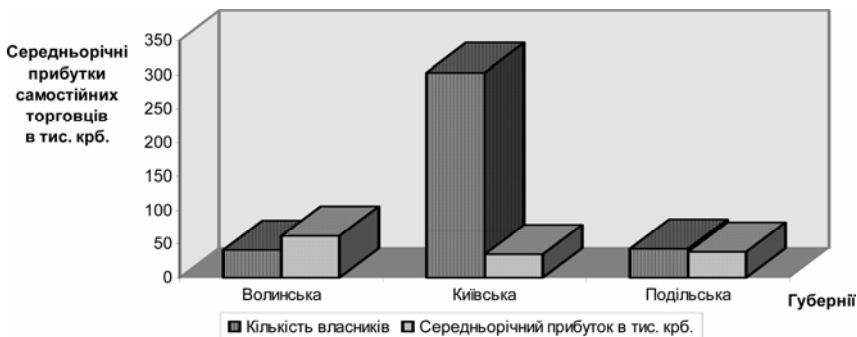

Рис. 3 Діаграма кількості великих торговців та розмірів їх середньорічних прибутків у губерніях Правобережжя на початку ХХ ст.

Як видно з діаграм в Правобережній Україні найбільше великих самостійних торговців із річним прибутком понад 10 тис. руб. проживало на Київщині, де їх нараховувалось 303 особи; на другому місці була Подільська (43); Волинь посідала останнє місце (41). До речі середньорічний прибуток на одного великого незалежного тор-

говця на Київщині становив 35155 руб., тоді як на Поділлі він був 38527 руб., а на Волині 62223 руб. Отже, як бачимо, найбільший середньорічний прибуток у великих торговців був у ті часи у Волинській губернії, а найменший у – Київській. Друга діаграма показує, що аналогічною, як і в попередній, була ситуація з середніми самостійними торговцями, котрі мали річний прибуток від 1 до 10 тис. руб. Так само, як і в попередньому випадку, першість по кількості таких торговців посідала Київщина – 4100 чоловік; у Подільській губернії їх було 1681, а у Волинській – 1520. Стан середньорічних прибутків середніх торговців був таким: на Київщині він складав на чоловіка 6022 руб., тоді як у Волинській губернії – 4575 руб., а у Подільській – 4134 руб.

Вищенаведені діаграми дозволяють констатувати, що найбільше великих торговців, які отримували як великі, так і середні прибутки з нерухомості, перебувало на Київщині, на другому місці було Поділля, а найменше торговців було на Волині. Проте слід зауважити, що у Волинській губернії на початку ХХ ст. був найвищий середньорічний прибуток серед великих торговців і вона посідала друге місце за кількістю середніх.

Ще одним істотним джерелом доходу громадян у ті роки були відсотки по вкладах у банках та з капіталу. За свідченнями статистичних джерел, розмір відсотка по вкладах у державних ощадних касах становив у середньому 3,6 % річних, а з 1906 по 1910 рр. – 4 % [30, с.171]. Як приклад доходів із промислового капіталу можна навести розмір дивідендів акціонерів цукрової промисловості регіону. Так, у 1904 р. вони становили 11,3 %, у 1905 р. – 7,4 %, а в 1906-1907 рр. – 7,2 % [6, с.28]. Як бачимо, доходність приватного капіталу поступово знижувалась, а відсотки по вкладах у державний банк зростали. Більш стабільними були такі відсотки у Київському товаристві взаємного кредиту [31, арк.3-29].

Розмір зарплати інженерно – технічних працівників можна частково з'ясувати на прикладі службовців житомирського водогону. Так, завідувачий міським водогоном у 1905 р. отримував заробітної плати 240 руб. на місяць. Деяко нижчою була заробітна плата в інженера цього водогону, яка в ті часи становила 150 руб. на місяць [32, арк.16,17]. Крім заробітної плати вони користувались рядом пільг [32, арк.41]. Аналогічна картина грошового забезпечення інженерно-технічних працівників була і в Київській міській управі [33, арк.14,17]. На досить значній висоті була й зарплата найманих службовців цукрових заводів. Розмір їх окладів коливався від 300 до 12 тис. руб. на рік. Середній оклад у 1906-1907 рр. становив близько 800 руб. В цілому сума грошового утримання цих службовців у

відношенні до прибутку підприємств становила: у 1904-1905 рр. – 23 %; у 1906 р. – 32,3 %; у 1907 р. – 26,9 % [6, с.98].

Своєрідно формувалася система зарплати представників вільних (ліберальних) професій, тобто викладачів семінарських училищ, народних вчителів, юристів, учених, артистів, лікарів тощо. Їхній зарібок у більшості випадків залежав від особистих якостей, досвіду, рівня освіти, стажу роботи, авторитету, громадської думки та інших факторів. Дослідження показує, що працівники театральної богеми мали певні особливості грошового утримання. Звичайно, найбільше отримували відомі артисти, адже саме їх гра збирала повні зали глядачів [34, арк.4-11; 35, арк.17].

Велику цінність для дослідження розглядуваної нами проблеми мають штатні розписи гімназій та повітових дворянських училищ Правобережної України. На базі виявлених нами архівних даних можемо побудувати таку таблицю [36, арк.9-10]:

Таблиця 1

Заробітна плата представників освітянської сфери та видатки на утримання її закладів в губерніях Південно-Західного краю в 1859 р.

Статті видатків і заробітна плата	К-ть осіб	Річне утримання в руб. сріблом		Клас посади	Розряд мундира	Розряд пенсії
		Одному	Всім			
Штатний розпис та витрати у першій та другій Київських, Житомирській та Кам'янець-Подільській гімназіях						
Інспектор	1		750	VII (VIII) [47]	VII (VIII)	
Законовчителі православного та католицького віросповідань	2	400	800			
Старші вчителі	8	650 (600)	5200	IX	IX	
Молодші вчителі	3	550	1650	X	X	
Вчитель малювання, креслення та чистописання	1		400	XII	X	VIII
Листоводій	1		300	XIV		IX
Канцелярський службовець вищого розряду	1		180 (300)	XIV		IX
На канцелярські витрати			80			
На бібліотеку та навчальні посібники			350			
На нагороди учням			60			

На утримання будинку, обслуговуючого персоналу та ін.			900			
Директор	1		850 (800)	VI	VI	
Директорські витрати на роз'їзди			250			
Наглядачі за учнями	4	350 (300)	1400	XII	X	
Штатний розпис та витрати у дворянських повітових училищах у Київському учбовому окрузі (у Київській губернії – у м.Києві та в м.Радомишлі; у Волинській губернії – у м.Луцьку, м.Теофіополі, м.Острозі та м.Полонному; в Кам'янець-Подільській губернії – в м.Чорний острів)						
Штатний доглядач	1		450	VIII	VIII	
Законовчителі православного та католицького віросповідань	2	200	400			
Вчителі російської мови, історії, географії, математики	3	350	1050	XII	X	
Вчителі французької та німецької мов	2	300	600	XII	X	
Вчитель малювання, креслення та чистописання	1		200	XIV	X	
Вчителі латинської мови	2	350	700	XII	X	
На бібліотеку та навчальні посібники			100			
На нагороди учням			20			
На утримання будинку.			300			
Витрати на роз'їзди штатного доглядача			60			
Київське повітове училище						
Штатний доглядач	1		350	IX	VIII	
Законовчителі православного та католицького віросповідань	2	200	400			
Вчитель креслення	1		200			
Вчителі наук	3		900	XII	X	
На бібліотеку та навчальні посібники			85			
На нагороди учням			15			
Витрати на роз'їзди штатного доглядача			60			
На утримання будинку.			200			

Як видно із наведених в таблиці даних, грошове утримання, як вчителів так і адміністрації та обслуговуючого персоналу цих освітніх закладів було надзвичайно диференційованим. Відповідно, асортимент та обсяги споживання людей котрі обіймали ці посади були різними. Приміром, якщо директор Київської гімназії на свою місячну заробітну плату в 70 руб. міг придбати (або, або): 35 четвертей жита; 233 пуди пшениці [47]; 33 пуди сала; 63 пуди яловичини [37, с.69]; то вчитель малювання креслення та краснопису повітово-

го училища в місяць заробляв близько 17 руб. на яких він міг придбати: 8 четвертей жита; 56 пудів пшениці; 5 пудів сала; 16 пудів яловичини.

За штатом 1863 р. столичний ординарний професор університету вже отримував разом з доплатами 3000 руб. на рік., тобто 250 руб. на місяць, а кваліфіковані столичні робітники – 15-20 руб. на місяць [38, с.384].

Досить поширеним було і приватне навчання дітей як у всій Російській імперії, так і на території українських земель зокрема. У справі приватної освіти спочатку переважно домінували іноземці, яких аристократи запрошували з-за кордону. Проте, згодом вітчизняна еліта все більше звертає увагу на своїх фахівців. Ось як про це пише І.М. Долгорукий: “Сестра моя... приняла к сыну своему Русского учителя, пожилого и хорошо рекомендованного. Не говоря об условиях его, которые ни как не равня с кондициями иностранных, ибо он получает, кроме готового содержания 2000 рублей в год деньгами, что весьма обременительно и для порядочного состояния, этот учитель обучает многому и обучает хорошо...” [39, с.36].

За університетським статутом 1884 р. ординарний професор отримував заробітної плати 3000 руб. на рік; екстраординарний – 2000, доплата за деканство – 600 руб., ректорство – 1500 руб.

Було введено додаткову гонорарну систему оплати по 1 руб. за недільну годину (із коштів, які вносились студентами за право здавати той чи інший курс), (на практиці це не перевищувало 300 руб. на рік, хоча деякі професори юрфаку могли заробляти і до 12 тис.).

У середньому професорська заробітна плата становила 3300 руб. на рік, або 275 на місяць. Для порівняння армійський полковник командир полку отримував 3711 руб. (зате на пенсію офіцери виходили по висузі 35 років, а вузівські викладачі – 25, до того ж професор міг займати кафедру і після виходу на пенсію, отримуючи таким чином подвійне утримання). Обсяг середньорічного заробітку робітника по всій імперії у 1890 р. становив 187,6 руб. (мін – 88,54 руб., мах – 606 руб.). Столичний професор отримував у 20 разів більше московського робітника [40, с.49].

У наступні десятиріччя ціни і заробітна плата почали швидко зростати. Університетський статут та штати з 1884 р. до 1917 р. залишались незмінними (у 1902 та 1913 рр. викладачі отримали доплати). У 1912 р. у Воронежському сільськогосподарському інституті утримання професора становила 4500 руб. (3000 руб. та по 750 руб. столових та квартирних грошей); ад'юнкт-професор – 3000 руб.; штатний викладач – 2100 руб.; старший асистент та лаборант – 1500 руб.; молодший асистент та лаборант – 1200 руб. Середньо-

річні ціни в той період тут були такими: пуд картоплі – 13 коп.; яловичини – 4,5 руб.; баранини – 4,15 руб.; свинини – 4,95 руб.; сала свинячого – 8,05 руб.; масла вершкового – 17 руб.; кінь – 73 руб.; віл – 92 руб.; корова дійна – 61 руб.; льоха – 22 руб.; вівця – 7-8 руб. Лаборантка у вузі отримувала заробітної плати більше порівняно з середнім заробітком робітника в 4,7 рази, заробітна плата професора перевищувала в 22 рази заробіток робітника у ХІХ ст.

Загалом виходило, що важкою фізичною працею (не менше 15 годин на день) можна було заробити 82 коп., а висококваліфікована праця професора коштувала в 17-18 разів дорожче. Праця інститутського лаборанта цінилася вище у 4,7 рази у порівнянні з селянською. На 82 коп. можна було придбати 79 кг картоплі або 3 кг яловичини [39, с.36].

Про зарплату житомирської інтелігенції свідчить преса того періоду. Так, у 1906 р. повідомлялося про збільшення грошового утримання викладачів семінарських училищ з 1 вересня. Газета “Волинь” писала, що ті викладачі, які мали стаж роботи до 5 років при окладі 750 руб. на рік, отримуватимуть надбавку 90 руб. на рік; зі стажем від 5 до 10 років при окладі 900 руб. на рік – 90 руб.; понад 10 років при окладі 900 руб. – 180 руб. [39, с.36].

Загальна картина заробітної плати та доходів різних верств міської еліти в ті часи була б неповною, якщо не згадати про податки, збори та інші відрахування. І в минулому, і зараз є два основні види податків: прямі і побічні. До прямих належать податок на прибуток, доход та ін. Побічними прийнято вважати спеціальні податки, а також ті, які сплачують, фактично, споживачі, купуючи той чи інший вид товару. Так, законом від 2 січня 1906 р. було внесено зміни до ст. 101 “Положення про промисловий податок” і, відповідно, підвищено ставку податку на прибуток акціонерних товариств у цукровій галузі до 30% [41, с.3]. Такі дії уряду призвели до автоматичного скорочення фінансування соціальної сфери, зростання політичної напруженості. Не залишалися без обкладання податками і більш заможні верстви населення. Крім прямих, вони платили і побічні податки, а також ряд внесків та зборів. Так, “Киевлянин” у 1900 р. повідомляв про введення в Бердичеві нових податків на шкірозаводчиків з метою спрямування коштів на поліпшення санітарного стану міста [6, с.144]. Проте, хитрі підприємці перекладали податковий тягар на плечі робітників шляхом зменшення останнім зарплати. Наприклад, про побічні податки дізнаємось з такого архівного документа: “...члени Імператорського Російського Автомобільного товариства повинні мати свідоцтво водія вартістю 25 коп. та жестяний знак за 50 коп. згідно ст.ІV Паризької Міжнародної конвенції”

[42, с. 1]. Отже, для автомобілістів це був свого роду непрямий податок. Крім того, існували й інші побічні податки такі як, приміром, збори з населення для утримання у придатному стані ґрунтових доріг по селах тощо [43, арк.3].

Для більш повного аналізу життєвого рівня представників еліти губернських центрів Правобережжя необхідно звернути увагу і на такий важливий фактор як житлове забезпечення. У цілому з кінця ХІХ ст. вартість житла в губернських та повітових містах Південно-Західного краю російської імперії істотно зросла. Так, у 1883 р. преса повідомляла про продаж у м. Брацлав з торгів маєтності Мошки Нахманова Оксенгорна у складі 2-х будинків, 2-х флігелів, 1-го погребу та 4-х крамниць, а також пустки за 1825 руб. [43, арк.3].

Окремий дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, критий гонтою з господарськими будівлями і дворовою землею у 329 кв. сажнів у м. Житомирі на розі вул. Гімназичної та Хлібної продавався з торгів за 2700 руб. [44, с.68]. Дещо дорожче коштували кам'яні будинки. У тому ж місті така споруда продавалась за 4432 руб. [45, с. 1].

У другій половині ХІХ ст. преса повідомляла про продаж у м. Житомирі по вул. Київській дерев'яного будинку 9х3,5 сажнів, побудованого в стовпи і накритого дранню, розділеного на 2 половини з 2-ма окремими входами і в одній, і в іншій половині було по 2 кімнати і по кухні з комірчиною та погребом. При будинку були: прибудова для буфету 2х1 сажнів; дерев'яна льодовня, крита дошками; хлів, побудований з частоколу і критий соломомою; фруктовий сад (груш – 135, яблунь – 167, вишень – 188, слив – 150, лип та горобин – 119) з дерев'яним будиночком, критим дранню для сушіння фруктів і верандою на 8 стовпах з підлогою з дощок, критою дранкою; город. Загальна площа такого маєтку становила 3 дес. 2264 сажнів і продавався він лише за 536 руб. [45, с. 1].

Не змінилася ситуація із динамікою цін на житло і на початку ХХ ст. Приміром, у 1910 р. у м. Кам'янці-Подільському продавався особняк ціною 13000 руб. [46, с.4]. Аналіз вартості житла в губернських центрах Правобережжя свідчить, що ціни на нього в цей період залишались на досить високому рівні. Ось, наприклад, у 1904 р. у м. Києві вартість окремого будинку становила 2000 руб. [47, с.5].

Підсумовуючи наше дослідження, як висновок слід зазначити, що загальна картина зайнятості та робочого часу міської еліти в губернських центрах Правобережної України мала тенденцію до покращення. В умовах розвитку ринкових відносин постійно відкривалися нові підприємства, фірми та заклади торгівлі, які потребували робочих рук. У державних установах умови праці і найму чиновників

котрі складали еліту міст Південно-Західного краю Російської імперії були значно кращими в порівнянні з приватним сектором.

Узагальнюючи дані по заробітній платі та доходам, бачимо, що людей з великими доходами в ті часи було небагато і найбільше їх проживало на Київщині. Спостерігалися процеси зростання кількості людей (підприємців, чиновників, військовослужбовців, представників вільних професій та ін.) з середніми доходами, котрі поступово утворювали середній клас. Спектр заробітної плати та доходів був надзвичайно широким. Більш сприятливі умови оплати праці спостерігалися на державних підприємствах і в установах. Факти свідчать, що саме державні службовці, такі як великі чиновники та вищий офіцерський склад армії мали в ті часи найвищі та найбільш стійкі доходи.

Зарплата інтелігенції була надзвичайно диференційованою і значно перевищувала зарплату робітників, а це давало змогу більш заможним представникам ліберальних професій повніше задовольняти свої потреби. Завдяки доходам та заробітній платі еліті міст Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вдавалося підтримувати свій добробут на досить високому рівні оскільки її представники через високу купівельну спроможність постійно мали можливість купувати найякісніші продукти харчування, одягатися у найвишуканіший одяг, користуватися найзручнішим житлом та іншими найпередовішими благами цивілізації, котрі пропонував для них постійно зростаючий ринок.

На завершення слід сказати, що найбільш сприятливі умови для піднесення життєвого рівня мали державні чиновники найвищих рангів, вищі військові офіцери та професорський склад вищих навчальних закладів оскільки разом з високою заробітною платою вони мали ряд інших доплат та користувались рядом пільг і безкоштовним забезпеченням ряду потреб.

Джерела та література

1. Кругляр Б.А., Молчанов В.Б. Історія економічних вчень. – Житомир, 2001.
2. Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т.3. – М., 1993.
3. Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984.
4. Экономическая энциклопедия / А.М. Румянцев. – М., 1980. – Т.1.
5. Экономическая энциклопедия / А.М. Румянцев. – М., 1980. – Т.4.
6. Лебедь-Юрчик Х.А. Сахарная промышленность в России. – К., 1909.
7. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії та російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини 19 – початку 20 ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2.
8. Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже ХІХ-ХХ веков // Отечественная история. – 1995. – № 1.
9. Киевлянин. – 1901. – № 157.

10. Ядгаров Я.С. История экономических учений. – СПб., 1996.
11. Маркс К. Капитал. – Т.1. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.23.
12. Туган-Барановский М.И. Политична економія. Курс популярний. – К., 1994.
13. ЦДІАУК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.78.
14. ЦДІАУК. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.1421.
15. ЦДІАУК. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.945.
16. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.638. – Спр.1. – Ч.ІІ.
17. Киевлянин. – 1903. – № 5.
18. Чайковский А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (ІХ – початок ХХ ст.). – К., 1996.
19. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978.
20. Самойленко Е.А. Киевская городская полиция в XIX – начале XX вв.: Дис. ... к.ю.н. – Х., 2000.
21. ДАК. – Ф.163. – Оп.51. – Спр.18.
22. ДАЖО. – Ф.62. – Оп.3.– Спр.4.
23. Там же. – Спр.3.
24. Там же. – Спр.2.
25. Волянь. – 1900. – № 242.
26. ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1221.
27. Киевлянин. – 1902. – № 246. – С.2.
28. Киевлянин. – 1901. – № 156. – С.1.
29. Там же. – 1903. – № 3.
30. Россия 1913 г.
31. ДАК. – Ф.143. – Оп.3. – Спр.63.
32. ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1 дод. – Спр.151.
33. ДАК. – Ф.163. – Оп.40. – Спр.31.
34. ДАК. – Ф.163. – Оп.32. – Спр.17.
35. Там же. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.21.
36. ДАЖО. – Ф.72. – Оп.1. – Спр.317.
37. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния: статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867.
38. Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч.ІІ. – СПб., 1852.
39. Шпилов А. Зарплата российского профессора в прошлом, настоящем и ... будущем // Alma mater: Вестник высшей школы. – 2003. – № 4.
40. Долгорукий М. Путешествие в Киев в 1817 году. – М., 1870.
41. Волянь. – 1906. – № 3.
42. Киевлянин. – 1900. – № 219.
43. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.664. – Спр.35.
44. Власюк І.М. Вплив Столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.9. – К., 1998.
45. Киевский листок объявленный. – 1883. – № 1.

46. Подольская жизнь. – 1910. – № 23.
47. Киевлянин. – 1904. – № 203.

Summary

The specialities of the life level of the representatives of cities elite of the gubernial centres of the Right Bank Ukraine at the end of 19th – beginning of 20th c. are analyzed in the paper.

В. І. Головченко

ФЕНОМЕН ЛІДЕРСТВА В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

Серед головних внутрішніх причин невдачі Української революції 1917-1920 рр. вітчизняні історики зазвичай вказують на ту обставину, що молода національна політична еліта – інтелігенція – залишалася тісно прив'язаною до селянства. Тому її політична культура виростала з української селянської стихії, а вирішення соціальних проблем становило суттєву частину її політичної свідомості. Таким чином, абсолютна більшість представників тогочасного українського політичного проводу була перейнята неонародницькою й соціал-демократичною ідеологією, коли національна суверенна держава вбачалася більше засобом, аніж кінцевою й самодостатньою метою [1, с.428].

Тому якщо в духовно-культурній і просвітницькій сфері українська еліта діяла енергійно й послідовно, то в державно-політичній і дипломатичній вона не спромоглася консолідуватися навколо національної ідеї. Лише з радикалізацією революційних процесів протягом 1918 р., з огляду на скрутні зовнішньополітичні обставини, її керівництво відкинуло автономістсько-федералістську платформу й замінило їх програмою творення держави-нації (nation). До того ж вітчизняна еліта, не спромігшись піднятися над власними різнопартійними інтересами, взялася до реалізації демократизму в політичному житті.

Це ще більше роз'єднало її, позбавивши стратегічного бачення й системності в соціально-економічній сфері, оскільки, як переконаливо засвідчили по гарячим слідам Визвольних змагань 1917-1920 рр. В. Винниченко й П. Христюк, домінувало прагнення негайно задовольнити жадання народної більшості [2; 3]. Все це каталізувало стихійні революційні процеси й в остаточному підсумкові призвело до влади в Україні більшовиків.